

Erik Siegl: *Islám versus modernizace? Náboženství, sekularismus a rozvoj v Turecku: Pohled Turguta Özala.*

1. vydání. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2013, 142 stran, ISBN 978-80-87558-14-0 (signatura knihovny ÚMV De 60 029 PK).

Kniha Erika Siegla o vztazích islámu, sekularismu a modernizace v Turecku vznikla jako výstup výzkumné činnosti Ústavu mezinárodních vztahů. Uvádí různá pojetí konceptu modernizace, sekularizace a islámu a také to, jak se vyvíjí a proměňují jejich vzájemné vztahy v rámci vývoje státní politiky Turecka od roku 1923 do současnosti (s. 10). Jádrem knihy je však případová studie o Turgutu Özalovi (1927–1993), jehož osobnost a politika silně ovlivnily modernizační přeměny a vývoj role islámu v turecké společnosti.

Autor knihy je absolventem doktorského studia v Ústavu Blízkého východu a Afriky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze se specializací na Turecko. Ve svých statích a člancích v českých a zahraničních periodikách se věnuje turecké tematice. Hlavní teze jeho publikace říká, že proces modernizace nemusí nutně doprovázet výrazná sekularizace a oslabování postavení náboženství, jak tvrdí klasické modernizační teorie. Autor se proto zaměřuje na výzkum následujících výzkumných otázek: Ovlivňuje náboženství proces modernizace apriorně negativně? Jaká je souvislost mezi islámem a sekularismem? Existují apriorně „muslimská“ nebo islámem podmíněná nahlížení na pojetí svobody, lidských prav a modernity? (s. 9, 11).

Kniha je členěna do úvodu, pěti kapitol, závěru a na samotný konec je zařazena poznámka k metodologii práce a pramenům. Autor pracuje s relativně rozsáhlou a reprezentativní pramennou základnou, která nejen pomáhá čtenářům orientovat se v tématu, ale také vypovídá o mnohostrannosti a míře autentičnosti autorova výzkumu. V úvodu autor poukazuje na to, že v evropském či „západním“ prostředí (médiích, politice, a to i v humanitních vědách) jsou muslimské země posuzovány z pohledu „evropského“ historického vývoje jakožto vzoru modernity. Modernita je vnímána jako jedinečný „evropský“ vývoj, který za jistých politických a sociálních podmínek není akceptovatelný v jiném kulturním prostředí, a islám je často chápán jako protizápadní náboženství neslučitelné se sekularismem. Modernizace Turecka je tak určována mírou připodobnění politické, ekonomické, ale i kulturně-historické sféry společenského života Západu či Evropy, a islám se tak jeví být překážkou modernizace a vstupu Turecka do Evropské unie. Jak poukazuje autor knihy, Evropa a islám se v tomto chápání představují jakožto neměnné entity. Proto se Siegl ptá: „*Je možné islám v Turecku či obecně označit za neměnný fenomén?*“ (s. 17). Podle Siegla náboženství nemůže být ve své podstatě „prodemokratické“ nebo „antidemokratické“, „sekulární“ či „antisekulární“. Můžeme tak ale označovat určité politické systémy, politiku státních reprezentantů anebo hodnotové směry skupin a osob. Proto nám často názory týkající se islámu a Turecka mohou poskytnout reflexi politických postojů jejich autorů. Současná identita Evropy či Západu pro Siegla není pouze výsledkem „objektivní“ historické evoluce, ale i snah vymezit se vůči neevropským národům a kulturám dle přístupu „Západ a ti druzí“ (s. 16–18).

Siegl se v úvodu věnuje i diskusi o tom, do jaké míry je „turecký model“ inspirující pro další blízkovýchodní země, či jestli je Turecko specifickým případem a samostatnou kategorií (s. 18–21). Podle Siegla není možné dobrat se v dané debatě jednoznačného závěru. Přesto tvrdí, že historický a politický vývoj neprobíhá podle předem stanovených pravidel, a proto jej není možné kopírovat a přenášet. Jen stěží by Turecko mohlo být „modelem“ pro transformaci tak vnitřně heterogenního regionu, jako je Blízký východ. V současném Turecku navíc můžeme vidět pozoruhodný případ sloučení islámsky založené

ideologie a politického hnutí v rámci sekulárního politického systému. Jde o vládnoucí Stranu spravedlnosti a rozvoje (AKP), která však nemůže být „vzorem“ pro transformaci jiných islamistických stran. Ve srovnání s jinými arabskými zeměmi má Turecko zdaleka nejdelší parlamentní tradici a historické vztahy s evropskými státy, nebylo z Evropy řízeno a reformátoři byli z domácího prostředí. Dalším modernizačním faktorem je turecká ekonomika, která je ve srovnání s blízkovýchodními zeměmi diverzifikovanější, decentralizovanější a otevřenější. Turecko se od většiny arabských zemí liší i svým historicky vyvinutým mocenským pluralismem. Nicméně delší vládnutí AKP jako jediné strany u moci tradici pluralismu v Turecku oslabuje, stejně jako i současné věznění a stíhání novinářů a demokraticky zvolených kurdských politických oponentů a potlačování mírných občanských protestů.

V první kapitole knihy (s. 23–49) se autor snaží teoreticky pojmut termíny „sekularismus“ a „modernizace“, přičemž sekularizaci sleduje ve třech různých, ale navzájem propojených rovinách: a) sekularizace společnosti jako sociologický proces „zesvětšťování“ bez přímého vlivu jednotlivce; b) sekularismus jako politika a ideologie státu, kterou formují a realizují elity; c) sekularismus jako individuální ideje a přesvědčení jednotlivce.

Koncepty náboženství a sekularismu jsou často vnímány jako rozporné, neslučitelné či vzájemně se vylučující. To se především vztahuje k islámu. Podle marxistů, francouzských laicistů a tureckých kemalistů islám překáží modernizaci společnosti, jelikož ve svém historickém vývoji, na rozdíl od křesťanství, neprošel obdobím renesance a osvícenství. Proto islám postrádá sekulární myšlenky autonomního jedince s jeho osobními právy, svobodami a potřebami, které jsou považovány za atributy moderní společnosti a moderního člověka. Avšak představitelé osvícenství nebyli apriorně protináboženští či ateističtí, i když kritizovali propojenost církve a politické moci. Proto by bylo přesnější chápat osvícenský sekularismus ve smyslu emancipace člověka jakožto tvůrce vlastního světa a osudu, nikoliv odmítnutí víry a existence Boha jako takového (s. 24–27). Vztah náboženství a sekularismu tak nemusí být nutně v trvalém konfliktu. Na sloučení modernity a sekularismu s osobní vírou člověka a náboženstvím poukazují například religionistka Karen Armstrongová, sociolog 'Abd al-Karim Surūsh (v anglickém přepisu Abdolkarim Soroush) či teolog a sociolog Tomáš Halík.

Autor se dále věnuje pojmu modernizace, přičemž začíná tradiční modernizační teorií a její kritikou. Podle teoretiků modernizační teorie (například Daniel Lerner, Shmuel Eisenstadt) je modernizace politickým, ekonomickým a kulturním pozápádním „tradiční“ či „předmoderní“ společnosti. Modernizace je procesem, v jehož důsledku se společnost stává „rozvinutou“, „industrializovanou“, „urbanizovanou“, „kapitalistickou“ a „sekulární“. Tento přístup k teorii modernizace je tak zápodocentrický či „nadřazený“. Pro zkoumání odlišných pojetí modernizace autor práce vychází z koncepce politoložky Alev Çinarové, která odmítá univerzalitu modernizačních kritérií a nedefinuje modernitu jako „západní“ nebo „východní“ koncept. Vnější „západní“ modernizační vzor by tak měl být přizpůsoben k místním podmínkám, nikoliv napodobován.

To, že modernizace v Turecku vskutku není jednostranným procesem, Siegl ukazuje na vývoji konceptualizace turecké modernizace pod vlivem tří hlavních proudů současné turecké politiky – kemalismu, islamismu a pravicového konzervatismu. Kemalistická modernizace spočívala především ve společenské a kulturní transformaci, která autoritativně prosadila západní životní styl a sekularizaci v oblasti věd a vzdělávání. S krizí kemalismu se na modernizaci začalo v Turecku nahlížet z pozic islamistických stran či islamismu, který termín „modernizace“ zaměnil termínem „rozvoj“, chápaný jako prosazení náboženských ctností a individuální i komunitní duchovní kultivace. Jak uvádí Siegl, zásluha za širší sekularizaci praktikujících muslimů a akceptaci státem stanovené muslimské identity patří konzervativní pravici, která poskytuje další konceptualizaci turecké modernizace. Pravicoví (středopравicoví) konzervativci stavěli na veřejné podpoře islámu při zachování principů politického a právního sekularismu. Přispěli tak ke konsolidaci turecké

demokracie a posílili princip sekularismu v Turecku a byli v tom úspěšnější než kemalisté (s. 33–48, 62).

Druhá kapitola (s. 51–65) uvádí čtenáře do historických souvislostí procesu, jímž se proměňovala státní politika vůči islámu od vzniku Turecké republiky v roce 1923 do současnosti. V případě Turecka se ukáže, že sekularismus jako ideologie či politika je proměnlivým jevem, jelikož míra podpory a tolerance islámu se měnila v souvislosti s aktuálním politickým vývojem. Islám tak byl v době vzniku Turecka v roce 1923 významným sociálně integrujícím faktorem. Avšak kemalistická radikální sekularizace společnosti ve druhé polovině dvacátých let vytlačila islám mimo politickou, právní a veřejnou sféru a islám kontrolovala. Situace se změnila, když se v důsledku prvních pluralitních parlamentních voleb v roce 1950 k moci dostala Demokratická strana, která bránila význam islámu pro tureckou společnost. V období šedesátých až devadesátých let byl islám integrován jako součást turectví a národní identity a těšil se státní a armádní podpoře. Politika současné turecké vlády, Strany spravedlnosti a rozvoje, která je u moci od roku 2002, se snaží ovlivňovat náboženské otázky včetně náboženské orientace občanů a projevů jejich religiozity výraznou podporou oficiálního sunnitského islámu. Pro definování současného vývoje sekularismu a postavení islámu v Turecku je, jak uvádí Siegl, nutné určit, nakolik a jakým způsobem AKP využívá státní moci k zasahování do náboženské a osobní sféry společnosti (s. 46, 51–65, 77).

Třetí kapitola (s. 67–86) přibližuje čtenářům osobnost Turguta Özala jako významného politika, který přispěl k transformaci Turecka do jeho současné podoby. Özal byl následovníkem tureckého konzervatismu, jak se vyvinul v Demokratické straně (DP) a následně ve Straně spravedlnosti (AP), avšak spolupracoval s různými politickými a kulturními skupinami turecké společnosti. Dlouhodobě působil jako technokrat v energetickém sektoru a v roce 1967 byl jmenován do vedení státní plánovací komise. V letech 1971–1973 působil jako poradce Světové banky a následovně jako řídicí manažer v privátním sektoru. Özal rovněž vyučoval matematiku na Technické univerzitě v Ankaře (ODTÜ). Začátkem politické kariéry je jeho jmenování státním tajemníkem v úřadu premiéra Süleymana Demirela. Özal v této pozici usiloval o realizaci liberálních reforem s cílem vyvést Turecko z dlouhodobé ekonomické krize. Po zářijovém vojenském převratu v roce 1980 v podmínkách vojenské diktatury Özal zastával funkci vicepremiéra pro ekonomiku. O tři roky později, v listopadu 1983, Özal a jeho Strana vlasti (ANAP) zvítězili v prvních po-převratových parlamentních volbách. Turgut Özal stál v čele vlády až do roku 1989, kdy byl zvolen tureckým prezidentem. Tento úřad zastával až do své smrti v dubnu 1993 (s. 68–70).

Historický význam Özalovy osobnosti a politiky Siegl vidí v jeho myšlení o modernizaci a islámu, které jako jeden z mála politiků explicitně konceptualizoval. Pod jeho vlivem byl omezen vliv armády na politiku, vzrostla ekonomická moc a konkurenceschopnost Turecka, byla přehodnocena zahraniční politika a také se změnilo postavení Turecka na mezinárodní scéně. Özal zaujal silnou osobní roli v diplomacii, když prosazoval vícevektorovou zahraniční politiku. Zejména usiloval o intenzivnější vztahy se Spojenými státy americkými, ekonomickou integraci se západní Evropou (EHS), ale i s arabskými státy, které dříve tradičně stály mimo zájmy turecké zahraniční politiky. Özal v mnohém zadal současný směr a tempo vývoje Turecka nejenom ve vnitřní a zahraniční politice a v ekonomice země, ale rovněž přispěl k civilizačně-kulturnímu uvědomění v turecké společnosti (s. 67–86, s. 127).

Čtvrtá kapitola (s. 87–101) přibližuje čtenářům Özalovo pojetí modernizace, islámu a sekularismu a jejich vzájemných vztahů z pohledu jeho interpretace turecké a evropské historie a identity. Autor pro tyto účely analyzuje knihu Turguta Özala *Turecko v Evropě, Evropa v Turecku*, která je reflexí kulturně-historické diskuse o vztahu Turecka a Evropy. Siegl uvádí, že na rozdíl od kemalismu a islamismu Özal nahlížel na Turecko ve spojení s evropským historickým vývojem, v němž Anatolie představuje civilizační a kulturní

„tavicí kotel“ a kolébkou evropské civilizace. Obdobně je islám v Özalově pojetí významným aspektem evropských dějin, který je blízký křesťanství a Západu, například díky společné monoteistické tradici i dědictví řecké filosofie. Islám je tedy zcela slučitelný s moderními politickými principy a západním pokrokem; pouze symbióza těchto prvků zabrání krizi identity, nárůstu nacionalismu a politické polarizaci v zemi. Özal, ačkoliv byl (neo)liberálem, zastával názor, že náboženství posiluje individuální svobody občana proti státu a také že morální a náboženské hodnoty jsou podstatné pro společenský a ekonomický rozvoj. Jak uvádí Siegl, v rámci modernizace Özal akceptoval západní principy sekularismu, liberalismu a vědeckého pokroku, nikoliv však kulturní pozápadnění nebo kopírování historicko-kulturního vývoje Západu na úkor vlastních tradic. Principy modernity jsou podle něj univerzální, ale ne kulturně podmíněné, spojené se západně chápanou identitou a kulturou anebo s určitým historickým vývojem. Turci jsou proto „evropští muslimové“, kteří nepotřebují potlačovat svou kulturu, tradice ani náboženství, aby se stali „moderními“. Úspěch modernizace v Turecku je tak podle Özala podmíněn i tím, do jaké míry jsou dodržovány historické a náboženské tradice (s. 87–101).

Pátá kapitola (s. 103–115) seznamuje čtenáře s „historickým odkazem“ Turguta Özala. Siegl uvádí, že osobnost a politiku Turguta Özala vnímá širší veřejnost v Turecku jak pozitivně, tak – byť méně často – negativně. Pozitivně je Özalův odkaz koncipován především mezi stoupenci turecké konzervativní pravice. Mezi ně patří Asociace pro myšlenky Turguta Özala, která se zabývá šířením a rozvojem myšlenek, které by prospívaly vytváření „kulturní paměti“ ve vztahu k Özalovi. Avšak podle Siegla na formování historické paměti a povědomí o něm mají větší podíl představitelé současné vládní Strany spravedlnosti a rozvoje, kteří Özala vnímají velmi pozitivně a hlásí se k jeho politickému dědictví, které umožnilo jejich vlastní úspěšnou politiku a posiluje jejich identitu středopravicové konzervativní strany. AKP se tak snaží reprezentovat většinu tureckého obyvatelstva, respektive „lid“, nikoliv „elitu“, prosazovat ekonomický liberalismus a využívat zahraničních investic pro efektivní modernizaci. Globalizace tak není prezentována jako prosazování západní dominance a hrozba islámským hodnotám. Představitelé AKP se též hlásí k Özalovu principu nevměšování státu do ekonomických aktivit a k důrazu na princip volného trhu (s. 104–109).

Erik Siegl uvádí též různá vnímání historického významu Turguta Özala širší odbornou veřejností – tureckými politology, novináři, publicisty a zahraničními experty. Například politolog Berdal Aral a publicista İhsan Dağı považují Özala za revolucionáře a reformátora, pro publicistu Bülenüta Keneşu je Özal vzorem rázného jednání s armádními generály, Hüseyin Gülerce pozitivně hodnotí Özalovo pojetí sekularismu a Taha Akyol zdůrazňuje Özalův odkaz „světovému“ Turecku, které se zbavilo izolacionismu. Novinář a komentátor Mehmet Barlaş vidí Özalův přínos v uvedení pojmu „vize“ do tureckého politického diskurzu. Politolog Ramazan Gözen zdůrazňuje Özalovou zásluhu, která spočívá v chápání Turecka jako mostu mezi Západem a islámským světem, a sociolog Hakan Yavuz označuje Özala za modernizátora tureckého islámského hnutí. Mezi zahraničními historiky a odborníky na Turecko Siegl uvádí například italského odborníka Michelangela Guida, který vidí význam Özalovy „stmelující“ politiky v tom, že spojil představitele různých sociálních vrstev a náboženské orientace, prolomil některá náboženská, kulturní a politická tabu a podporoval jejich rovné ekonomické příležitosti. Další odborník na Turecko, Walter Posche ze Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), zdůrazňuje význam Özalovy politiky ve vývoji moderního konzervatismu v kombinaci s podporou tržní ekonomiky a islámu, čímž přispěl ke snížení antisystémového radikalismu islamistů. Jak uvádí sám Siegl, pohledy uvedené v publikaci představují pouze část existujících názorů na Turguta Özala, které se do dnes vyvíjejí a jsou stále aktualizovány (s. 109–115).

V závěru knihy autor uvádí, že různorodý a subjektivní charakter pojmů modernizace, sekularismu a islámu neumožňují chápat turecký sekularismus a modernizaci jako „vzor“ pro jiné země Blízkého východu. V případě Turecka Siegl upozorňuje na další souvislosti,

proč je turecký modernizační model specifický a jen stěží použitelný pro jiné země. Těmi jsou například vliv globalizačních procesů, již dávno realizované ekonomické a politické reformy a také rozvoj soukromých masových médií, jenž přispěl k pluralizaci turecké politiky a společnosti. Politika Turguta Özala dle Siegla ukázala, že proces modernizace nevyžaduje utišení náboženství, jak předpokládá tradiční teorie modernizace. Podle Siegla tak islám a náboženské principy nejsou apriorně v protikladu vůči modernizaci, což je potvrzeno i aktuálností debat na dané téma v muslimském světě. Proto by podle Siegla neměly být otevřené projevy religiozity či vláda religiózních muslimů tím pravým důvodem obav Západu, měl by jím být spíše autoritářský styl politiky a šíření netolerantního náboženského vidění (s. 117–119).

O Turgutu Özalovi Siegl hovoří jako o mnohostranné osobnosti a politikovi, liberálovi, muslimovi, konzervativci, Turkovi, anatolském patriotovi a Evropanovi. Özal byl nejvíce prozápadní a zároveň islámsky založený turecký premiér i prezident a vyvrátil tak dichotomií pojmů západní–islámský a moderní–tradiční. Vytvořil vizi Turecka jako země, která je zároveň muslimská a specificky sekulární, má tržní hospodářství i dobré vztahy se západními zeměmi i s muslimskými státy. Ideologii turecko-islámské syntézy posílil specifickou kulturně-náboženskou identitu Turků a posílil též pozice občanů vůči státu. Siegl však také upozorňuje na to, že Özal ignoroval důležitost právního rámce fungování trhu, využíval svého postavení a snažil se vládnout prezidentskými dekrety neodpovídajícími státní legislativě. Autor též uvádí, že za Özalovy vlády se zvýšila míra ekonomického nepotismu a korupce a hospodářství bylo řízeno ekonomickou elitou napojenou přímo na státní moc. Nicméně Siegl hodnotí význam Özalovy vnitřní a zahraniční politiky pozitivně. Jako příklad uvádí Özalovo zrušení zákazu používání kurdštiny (1991) a také ukončení dosavadní turecké zahraniční politiky izolacionismu. Tím se i zvýšil geopolitický význam Turecka pro Spojené státy americké a byly položeny základy současné aktivní turecké zahraniční politiky (s. 117–123).

Eriku Sieglovi se v jeho knize podařilo nejen teoreticky identifikovat pojetí modernizace, sekularismu a islámu, ale rovněž uchopit vývoj vzájemných vztahů mezi těmito kategoriemi na konkrétním případě vývoje turecké politiky. Publikace je přínosná snahou zpochybnit určité stereotypy o vztahu islámu, modernizace a sekularismu, respektive o jejich neslučitelnosti. Recenzovaná kniha je velmi podařenou publikací pro interdisciplinární pojetí islámské a rozvojové problematiky Turecka a inspirací pro další autory zabývající se historickou, politickou a sociálně-kulturní problematikou zemí Blízkého východu. Kniha lze proto doporučit jak akademickým pracovníkům, tak studentům se zájmem o specifika výše zmíněných témat, a to zejména ve spojitosti s politickým islámem.

Zhyldyz Kaarbaeva